

ΤΕΤΡΑΜΗΝΙΑΙΟ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ — ΤΕΥΧΟΣ 131 — ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΣ 2019
ΠΕΡΙΟΔΟΣ Β'

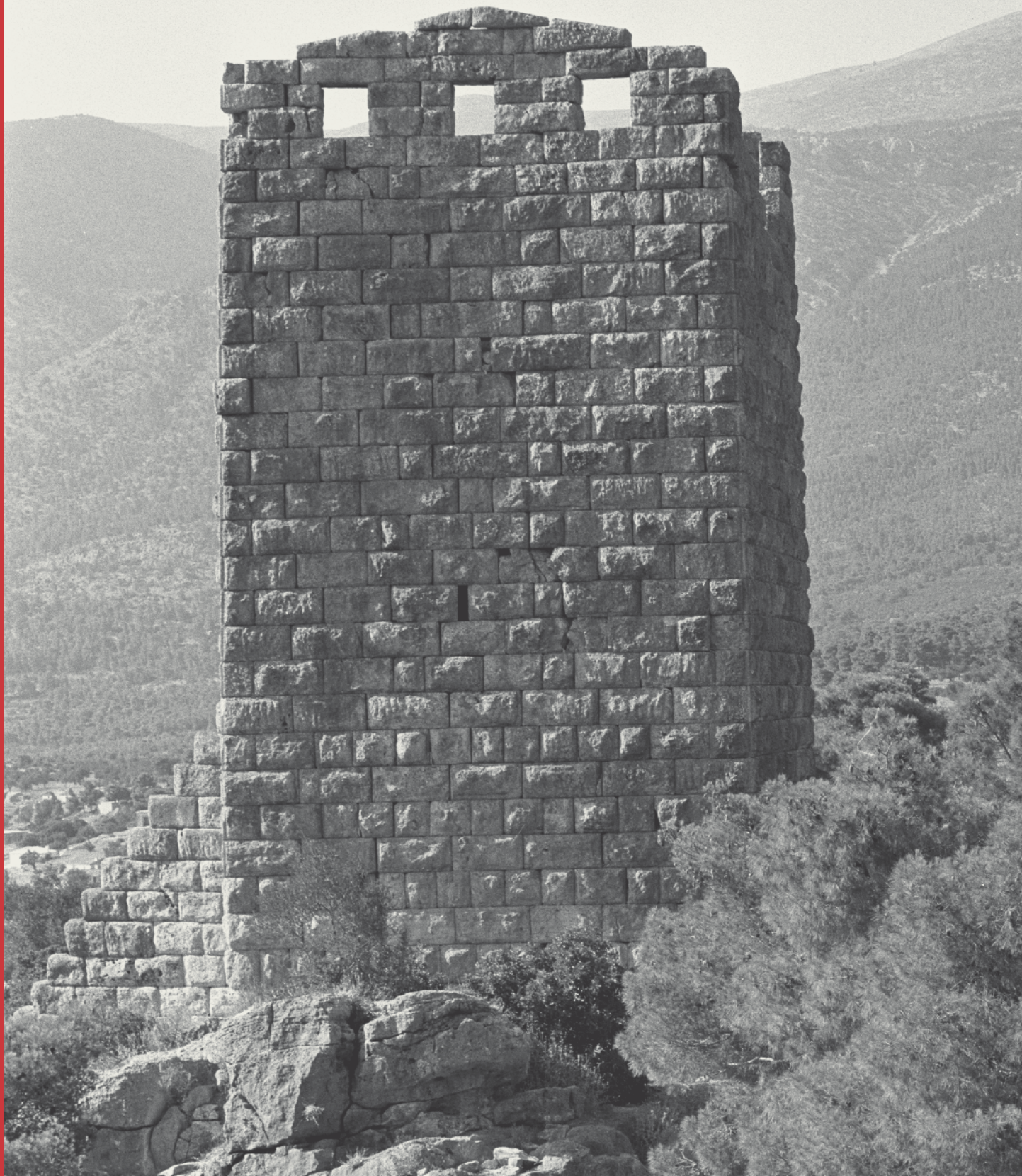
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ

© ΤΕΧΝΕΣ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ 1

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ 2019

Ο Νοτιοανατολικός
Πύργος και η ανατολική
πλευρά του φρουρίου πριν
από το σεισμό του 1981
(Η. Stierlin, 1966, Αρχείο
Η. Stierlin).

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΣ
ΧΩΡΟΣ

ΔΥΤΙΚΗ ΑΤΤΙΚΗ

ΑΡΧΑΙΟ ΦΡΟΥΡΙΟ ΑΙΓΟΣΘΕΝΩΝ

ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΜΕΡΚΟΥΡΗ

Αρχαιολόγος

ΕΥΓΕΝΙΑ ΤΣΑΛΚΟΥ

Αρχαιολόγος

ΚΑΛΛΙΟΠΗ ΦΛΩΡΟΥ

Αρχαιολόγος

ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΖΑΓΚΟΥΔΑΚΗ

Αρχαιολόγος

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

«Η απομόνωση του τοπίου διέσωσε για εμάς μια ελληνική οχυρωμένη πόλη στην καλύτερη κατάσταση και μεγαλύτερη πληρότητα από οποιαδήποτε άλλη... ένα μέρος, που όσοι το έχουν δει, το αναπολούν με θαυμασμό και τείνουν να επιστρέφουν». Με τα λόγια αυτά περιγράφει ο Βρετανός αρχαιολόγος E.F. Benson το αρχαίο φρούριο των Αιγιοσθένων σε άρθρο που δημοσιεύει στα τέλη του 19ου αιώνα¹.

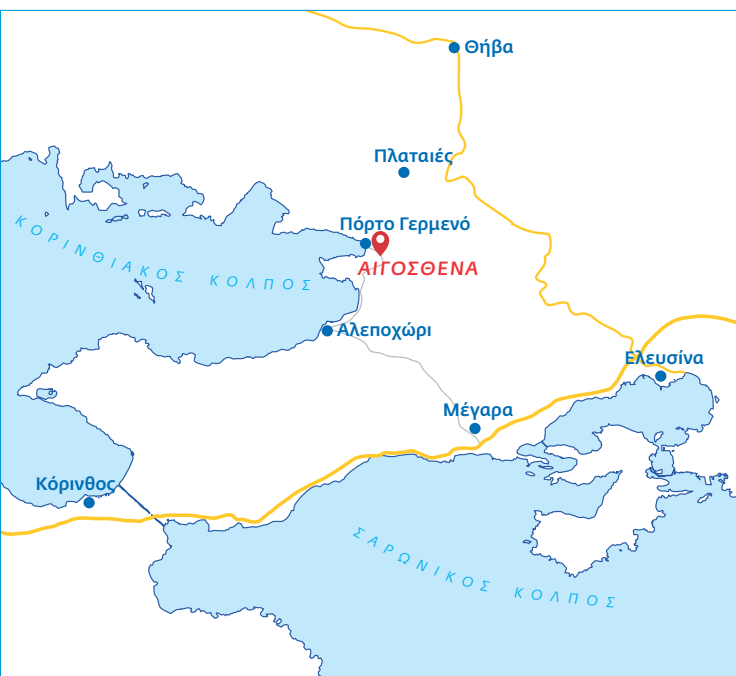
Ακόμη και σήμερα, το φρούριο των Αιγιοσθένων, στο Πόρτο Γερμενό της Δυτικής Αττικής, αποτελεί ένα από τα επιβλητικότερα και εντυπωσιακότερα αρχαία φρούρια στον ελλαδικό χώρο.

Η θέση που επελέγη για να κτιστεί η αρχαία πόλη των Αιγιοσθένων βρίσκεται σε ένα τοπίο μοναδικού φυσικού κάλλους. Περιβάλλεται από ορεινούς όγκους που της παρέχουν γεωγραφική απομόνωση και φυσική προστασία, ενώ παράλληλα η άμεση πρόσβαση στη θάλασσα της ανοίγει ορίζοντες επικοινωνίας. Συγκεκριμένα, η αρχαία πόλη είναι κτισμένη στην ανατολική πλευρά του Κορινθιακού κόλπου, στον όρμο των Αιγιοσθένων, και περιβάλλεται από τις οροσειρές του Κιθαιρώνα προς βορρά, του Μύτικα προς νότο και του Μακρού όρους προς τα νοτιοδυτικά. Η θέση θεωρείται στρατηγικής σημασίας λόγω της εγγύτητάς της —σε απόσταση μόλις 10 χλμ.— με έναν από τους κύριους στρατιωτικούς δρόμους ο οποίος,

01 Ο όρμος των Αιγιοσθένων (σημερινό Πόρτο Γερμενό) στον Κορινθιακό κόλπο. Το φρούριο διακρίνεται στα αριστερά (Γ. Ασβεστάς, 2009, Αρχείο ΥΠΠΟΑ).

01

διερχόμενος από τη βόρεια Μεγαρίδα, συνέδεε την Πελοπόννησο με τη Βοιωτία².

Η θέση της αρχαίας πόλης των Αιγοςθένων φαίνεται να έχει χρησιμοποιηθεί από τα γεωμετρικά έως τα μεταβυζαντινά χρόνια.

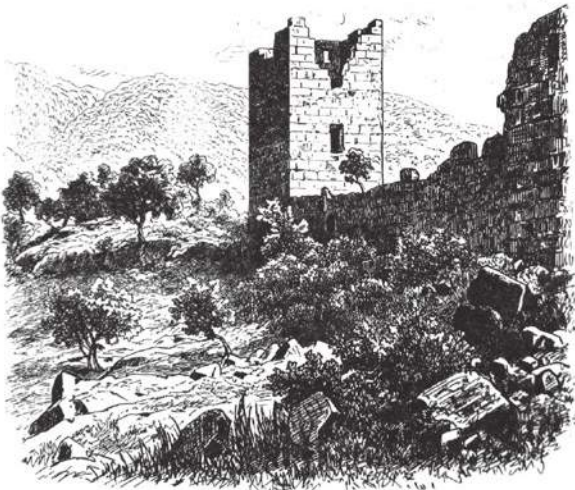
Το φρούριο κτίστηκε στο β' μισό του 4ου αιώνα π.Χ. προσδίδοντας στη θέση οχυρωματικό χαρακτήρα. Αποτελείται από την ακρόπολη και την κάτω πόλη, η οποία προστατευόταν από μακρά τείχη που φθάνουν μέχρι τη θάλασσα.

Η ακρόπολη είναι κτισμένη σε χαμηλό λόφο, σε απόσταση 450 μ. από τη θάλασσα. Έχει ορθογώνιο σχήμα (190x80 μ.) και ορίζεται περιμετρικά από περίβολο με πύργους. Η ανατολική της πλευρά σώζεται σε μεγάλο ύψος, ενισχύεται από τέσσερις πύργους και έχει μικρή πυλίδα.

Το πλέον εντυπωσιακό χαρακτηριστικό του φρουρίου είναι ο πύργος της νοτιοανατολικής γωνίας της ακρόπολης, ο οποίος ήταν ο μεγαλύτερος και ψηλότερος πύργος του φρουρίου. Είναι σήμερα αναστηλωμένος στην πλήρη μορφή του και προσβάσιμος εσωτερικά και στους τρεις ορόφους του.

Η ακρόπολη συνδεόταν με το λιμάνι με μακρά τείχη, τα οποία περιλάμβαναν τουλάχιστον επτά πύργους και δύο πύλες. Από τα τείχη μόνο το βόρειο είναι σήμερα ορατό.

Στα ΑίγοςθENA μαρτυρείται λατρεία του μάντη και

Schlossturm in Ghermano.

02

θεραπευτή Μελάμποδα, το ιερό του οποίου εκτιμάται ότι βρίσκεται κάτω από την ακρόπολη, στο χώρο εντός των μακρών τειχών.

Ένδειξη για τη συνέχιση της κατοίκησης κατά τους παλαιοχριστιανικούς χρόνους αποτελεί η πεντάκλιτη βασιλική του 5ου αιώνα. Στην Ύστερη Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή περίοδο, ο χώρος της ακρόπολης φιλοξένησε μοναστήρι, από το οποίο σώζονται ερείπια κελιών, καθώς και το καθολικό.

Το 1981, ο ισχυρός σεισμός των Αλκυονίδων στον Κορινθιακό κόλπο επέφερε σημαντικές βλάβες και καταρρεύσεις σε όλο το φρούριο.

Από το 2011 το Υπουργείο Πολιτισμού έχει ξεκινήσει σημαντικά έργα αναστήλωσης και αποκατάστασης του φρουρίου.

Συγκεκριμένα, το 2011 ξεκίνησε το έργο αναστήλωσης του Νοτιοανατολικού Πύργου της ακρόπολης (Π1) που χρηματοδοτήθηκε από το ΕΣΠΑ – Επιχειρησιακό Πρόγραμμα «Αττική 2007–2013» και εκτελέστηκε με αυτεπιστασία αρχικά από την Γ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων και στη συνέχεια από την Εφορεία Αρχαιοτήτων Αθηνών³. Το έργο ολοκληρώθηκε στα τέλη του 2016 και πριν από περίπου ένα χρόνο εγκαινιάστηκε από την αρμόδια για το χώρο Εφορεία Αρχαιοτήτων Δυτικής Αττικής και άνοιξε ο χώρος για το κοινό.

03

Το 2013 ξεκίνησε το έργο αναστήλωσης του Βορειοανατολικού Πύργου της ακρόπολης (Π4) με χρηματοδότηση από το ΕΣΠΑ και εκτέλεση από τη Διεύθυνση Αναστήλωσης Αρχαίων Μνημείων. Το έργο αναμένεται να ολοκληρωθεί έως το τέλος του έτους. Στο πλαίσιο του έργου εκτελέστηκε υποέργο αρχαιολογικών εργασιών από την Εφορεία Αρχαιοτήτων Αθηνών.

Από το 2018 ξεκίνησαν πρόδρομες εργασίες για την αναστήλωση του Μεσοπυργίου 3-4 — του τμήματος δηλαδή του τείχους που παρεμβάλλεται μεταξύ των Πύργων 3 και 4 της ακρόπολης. Οι εργασίες εκτελούνται από τη Διεύθυνση Αναστήλωσης Αρχαίων Μνημείων σε συνεργασία με την Εφορεία Αρχαιοτήτων Δυτικής Αττικής.

Επιπλέον, στην παρούσα φάση η Εφορεία Αρχαιοτήτων Δυτικής Αττικής προχωρά στην υποστύλωση των βυζαντινών κελιών στην ακρόπολη του φρουρίου, ενώ παράλληλα προετοιμάζει την ολοκληρωμένη μελέτη αναστήλωσης και αποκατάστασης του συγκροτήματος των βυζαντινών κελιών και του αρχαίου Πύργου 2⁴, με στόχο την υλοποίηση του συγκεκριμένου έργου στο πλαίσιο συγχρηματοδοτούμενου προγράμματος.

ΣΥΝΟΠΤΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ

Σύμφωνα με τις αρχαίες πηγές, τα Αιγόσθενα αποτελούσαν κώμη που ανήκε γεωγραφικά και διοικητικά στην πόλη-κράτος των Μεγάρων, τουλάχιστον έως τα τέλη του 4ου αιώνα π.Χ.⁵. Το φρούριο, που χρονολογείται στο β' μισό του 4ου αιώνα π.Χ., πιθανολογείται ότι κτίστηκε από τους Μεγαρείς με τη βοήθεια των συμμάχων τους Αθηναίων, προκειμένου να δημιουργηθεί μια οχυρή θέση στα βορειοδυτικά σύνορα της Αττικής για να αναχαιτισθούν τα στρατεύματα των Μακεδόνων υπό τον Φίλιππο Β'⁶.

Επιγραφή μαρτυρεί ότι στα τέλη του 4ου αιώνα π.Χ. εγκαταστάθηκε στα Αιγόσθενα μακεδονική φρουρά του βασιλέως Δημητρίου του Πολιορκητή, υπό Βοιώτιο φρούραρχο. Σε αυτή την επιγραφή στηρίχτηκε η άποψη ότι ίσως τα Αιγόσθενα οχυρώθηκαν από τον Δημήτριο⁷. Η πόλη παραμένει την εποχή εκείνη στην επικράτεια των Μεγάρων, όπως αποδεικνύεται από το γεγονός ότι η συγκεκριμένη επιγραφή αποτελεί τιμητικό ψήφισμα που εκδίδουν τα Μέγαρα προς τον επικεφαλής Βοιώτιο φρούραρχο των Αιγισθένων, ο οποίος ήταν στην υπηρεσία του Δημητρίου του Πολιορκητή⁸.

Τον 3ο αιώνα π.Χ. η πόλη αυτονομείται⁹ και στα τέλη του ίδιου αιώνα εντάσσεται ως αυτόνομη πόλη στο Κοινό των Βοιωτών¹⁰, όπου παραμένει πιθανώς έως τα μέσα του 2ου αιώνα π.Χ.¹¹.

Στα ρωμαϊκά χρόνια, η πόλη συνδέεται με τον αυτοκράτορα Αδριανό, ο οποίος αναφέρεται σε επιγραφή ως «οικιστής»¹².

Ενεπίγραφο βάθρο του 4ου αιώνα μ.Χ. συνδέει την πόλη με τον Φλάβιο Κλαύδιο Κωνσταντίνο, γιο του Μεγάλου Κωνσταντίνου¹³. Στην περίοδο αυτή ανήκουν πιθανόν κάποιες ανακατασκευές σε τμήματα των τειχών¹⁴. Η κατοίκηση της πόλης συνεχίζεται τον 5ο–6ο αιώνα, όπως μαρτυρείται από την πεντάκλιτη παλαιοχριστιανική

02 Ιχνογράφημα του Νοτιοανατολικού Πύργου από τον περιηγητή L. Salvator, πρίγκιπα της Τοσκάνης (*Eine Spazierfahrt im Golf von Korinth*, 1876).

03 Η ανατολική πλευρά του φρουρίου από βορειοανατολικά, πριν από το σεισμό του 1981 (1976, Αρχείο ΥΠΠΟΑ).

04 Αεροφωτογραφία του φρουρίου κατά τη διάρκεια των έργων αναστήλωσης των δύο γωνιακών πύργων της ακρόπολης (Γ. Ασβεστάς, 2015, Αρχείο ΥΠΠΟΑ).

βασιλική που ανασκάφηκε στην κάτω πόλη¹⁵, καθώς και από οικιστικά κατάλοιπα που εντοπίζονται εντός του φρουρίου και κατά μήκος του βόρειου σκέλους¹⁶.

Επάνω στα ερείπια της παλαιοχριστιανικής βασιλικής, χτίστηκε στη Μεσοβυζαντινή περίοδο το ναύδριο της Παναγίας ή Αγίας Άννας¹⁷.

Στην Ύστερη Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή περίοδο, στο χώρο της ακρόπολης λειτούργησε μονή με καθολικό το ναό του Αγίου Γεωργίου. Ως χώροι διαμονής και χρήσης από τους μοναχούς λειτούργησαν τα κελιά που διαμορφώθηκαν στο Μεσοπύργιο 1–2, καθώς και στο εσωτερικό του Νοτιοανατολικού Πύργου.

ΑΝΑΦΟΡΕΣ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ ΤΩΝ ΑΙΓΟΣΘΕΝΩΝ ΣΤΟΝ ΞΕΝΟΦΩΝΤΑ

Η πόλη των Αιγοςθένων αναφέρεται δύο φορές στο έργο του Ξενοφώντος *Ελληνικά*, ως σταθμός του στρατού των Σπαρτιατών κατά τη διέλευσή τους από την περιοχή:

Η πρώτη αναφορά γίνεται με αφορμή την ισχυρή ανεμοθύελλα που συνάντησε ο στρατός των Σπαρτιατών στην περιοχή, περιστατικό που τοποθετείται στο 378 π.Χ. Σύμφωνα με την περιγραφή του Ξενοφώντος, ο στρατός των Σπαρτιατών με επικεφαλής τον Κλεόμβροτο επιστρέφοντας στην πατρίδα έπειτα από εκστρατεία σε θηβαϊκά εδάφη, βγαίνοντας από την Κρέυση και διασχίζοντας το βουνό που κατεβαίνει μέχρι τη θάλασσα, συνάντησαν πρωτοφανή θύελλα που μερικοί τη θεώρησαν σημαδιακή για το μέλλον. Η θύελλα ήταν τόσο βίαιη, ώστε εκτός πολλών άλλων γκρέμισε πολλά γαϊδούρια μαζί με το φορτίο τους και άρπαξε και πέταξε στη θάλασσα πολλά όπλα. Τελικά πολλοί, μην μπορώντας να βαδίσουν με τον οπλισμό τους, άφησαν στην κορυφή τις ασπίδες τους, τοποθετημένες ύπτια και γεμάτες πέτρες, και κατέβηκαν για να διανυκτερεύσουν στα Αιγόςθυνα. Την άλλη μέρα επέστρεψαν, πήραν τις ασπίδες και συνέχισαν το δρόμο τους¹⁸.

Η δεύτερη αναφορά του Ξενοφώντος στα Αιγόςθυνα γίνεται με αφορμή τα γεγονότα μετά τη μάχη των Λεύκτρων το 371 π.Χ. Οι Λακεδαιμόνιοι, μετά την ήττα τους από τους Θηβαίους και έχοντας συμφωνήσει ανακωχή μαζί τους, έφυγαν μέσα στη νύχτα και ακολουθώντας τον δύσβατο δρόμο της Κρεύσιδος έφτασαν στα Αιγόςθυνα, όπου συναντήθηκαν με το στρατό του Αρχιδάμου. Αυτός περίμενε ώσπου να παρουσιαστούν όλοι οι σύμμαχοι και κατόπιν πήρε ολόκληρο το στράτευμα μαζί ως την Κόρινθο¹⁹.

Και στις δύο αναφορές υποδεικνύεται η στρατηγική θέση των Αιγοςθένων, πλησίον ενός από τους κύριους στρατιωτικούς οδικούς άξονες της αρχαιότητας.

ΤΟ ΙΕΡΟ ΤΟΥ ΜΕΛΑΜΠΟΔΟΣ

Στην πόλη των Αιγοςθένων μαρτυρείται ιερό αφιερωμένο στο μάνη και θεραπευτή σωμάτων και ψυχών Μελάμποδα²⁰.

Ο περιηγητής Πausανίας αναφερόμενος στα Αιγόςθυνα μιλά μόνο για το ιερό αυτό, αποδίδοντάς του ιδιαίτερη

05 Η παλαιότερη φωτογραφία του Νοτιοανατολικού Πύργου δημοσιευμένη από τον Βρετανό αρχαιολόγο E.F. Benson (1895).

06 Ο Νοτιοανατολικός Πύργος επενδεδυμένος με εξωτερικά και εσωτερικά ικριώματα (2012, Αρχείο ΥΠΠΟΑ).

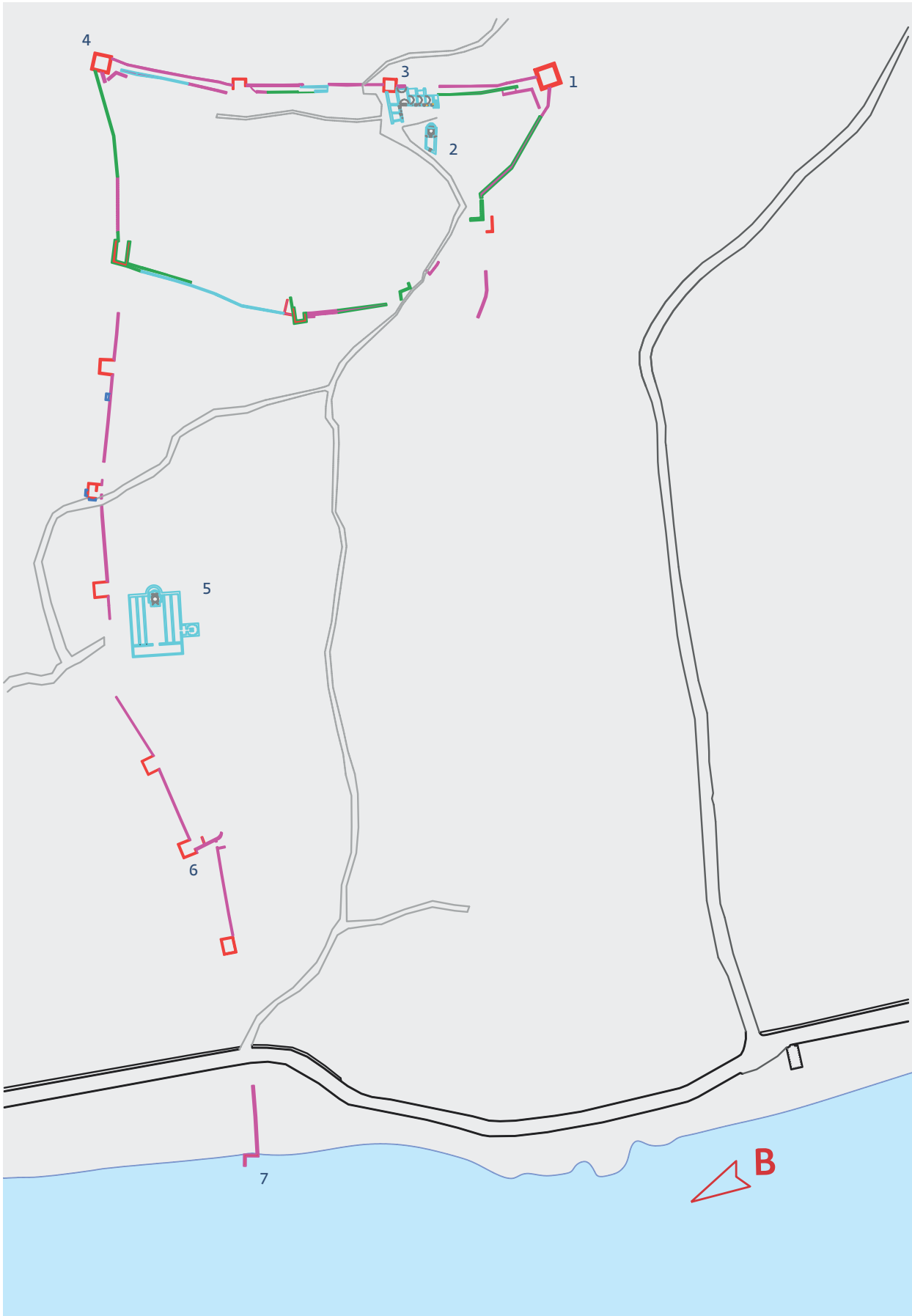

05

06

ΑΡΧΑΙΟ ΦΡΟΥΡΙΟ ΑΙΓΟΣΦΕΝΩΝ

Κάτοψη του φρουρίου
(σχέδιο: Μαρία-Ραλλού Τελλάκη).

- 1 Νοτιοανατολικός Πύργος
- 2 Άγιος Γεώργιος και βυζαντινά κελιά
- 3 Πύργος 2
- 4 Βορειοανατολικός Πύργος
- 5 Παλαιοχριστιανική βασιλική και Ι.Ν. Παναγίας ή Αγίας Άννας
- 6 Πύργος 6 του βόρειου μακρού τείχους και παρακείμενη πύλη
- 7 Τελευταίος πύργος του βόρειου μακρού τείχους

- 07 Ο Νοτιοανατολικός Πύργος αναστηλωμένος και πλήρως αποκατεστημένος (Ε. Τσάλκου, 2016, Αρχείο ΥΠΠΟΑ).

σημασία. Συγκεκριμένα γράφει: «Στα Αιγίσθυνα υπάρχει ιερό του Μελάμποδα, του γιου του Αμυθάονα, και παράσταση ενός άνδρα, όχι μεγάλη, σκαλισμένη πάνω σε στήλη. Για τον Μελάμποδα υπάρχει θυσία και μια εορτή που γίνεται κάθε χρόνο. Αυτός λένε πως δεν προμηνύει το μέλλον ούτε με όνειρα ούτε με κανένα άλλο τρόπο»²¹.

Σύμφωνα με το μύθο, όταν ο Μελάμπους γεννήθηκε, η μητέρα του τον απόθεσε κάτω από μία συστάδα δέντρων και ενώ η σκιά των δέντρων προστάτευε το σώμα του, τα πόδια του έμειναν έκθετα στον ήλιο και μαύρισαν. Γι' αυτό ονομάστηκε Μελάμπους, δηλαδή αυτός που έχει μαύρα πόδια²².

Σε νόμισμα των Αιγισθένων, κομμένο στα αυτοκρατορικά χρόνια, απεικονίζεται ένα παιδί που θηλάζει από κατσικά²³. Ίσως υπήρχε κάποια τοπική παράδοση για ένα παιδί που το εγκατέλειψαν στον Κιθαιρώνα —ο Μελάμπους (;)— και που μεγάλωσε εκεί τρεφόμενο από θεόσταλη αιγά. Ο μύθος που απεικονίζεται στο νόμισμα συνδέεται πιθανότατα με το όνομα που δόθηκε στην πόλη, το πρώτο συνθετικό του οποίου προέρχεται από τη λέξη «αἶξ».

Η θέση του ιερού δεν είναι γνωστή. Εκτιμάται ότι βρίσκεται στην κάτω πόλη, στον εντός των μακρών τειχών χώρο.

Επιγραφές επιβεβαιώνουν την ύπαρξη ιερού αφιερωμένου στον Μελάμποδα στην πόλη των Αιγισθένων και τη διοργάνωση αγώνων στη γιορτή που γινόταν κάθε χρόνο προς τιμήν του²⁴. Το ιερό φαίνεται πως ήταν ιδιαίτερα σημαντικό και για την πολιτική ζωή της πόλης, καθώς αποτελούσε τον επίσημο χώρο όπου στήνονταν τα ψηφίσματα του δήμου.

ΠΕΡΙΗΓΗΣΗ ΣΤΟ ΧΩΡΟ

Η διαδρομή περιήγησης που προτείνεται στους επισκέπτες ξεκινάει από την ανατολική πλευρά του φρουρίου. Ασφαλτοστρωμένος δρόμος οδηγεί από την παραλιακή οδό του Αγίου Νικολάου στα ανατολικά της ακρόπολης. Ακολουθώντας την πινακίδα του αρχαιολογικού χώρου, ο επισκέπτης αφήνει τον ασφαλτοστρωμένο δρόμο και οδηγείται προς τα αριστερά, σε χωμάτινη οδό που καταλήγει σε μικρής έκτασης ελεύθερο χώρο στάθμευσης οχημάτων, εξωτερικώς της ανατολικής πλευράς του φρουρίου. Στο χώρο αυτό έχει δημιουργηθεί σημείο θέασης και πληροφόρησης ΑμΕΑ, με δύο ενημερωτικές πινακίδες, εκ των οποίων η μία σε γραφή Braille.

Ακολουθεί χωμάτινο μονοπάτι προς την αρχαία πυλίδα, πλησίον του Πύργου 2, από την οποία ο επισκέπτης εισέρχεται στο εσωτερικό του φρουρίου.

1.- Νοτιοανατολικός Πύργος

Ο Νοτιοανατολικός Πύργος (Π1) αποτελεί τμήμα της ακρόπολης του αρχαίου φρουρίου των Αιγισθένων. Είναι ο μεγαλύτερος και ψηλότερος πύργος του φρουρίου, με τετράγωνο σχήμα, πλευράς περίπου 9 μ., τριώροφος, συνολικού ύψους περίπου 18 μ., με δίριχτη στέγη. Συγκαταλέγεται στα σπουδαιότερα μνημεία της αρχαίας οχυρωματικής τέχνης, καθώς

08 Η ανατολική πλευρά του φρουρίου
πριν από το σεισμό του 1981
(H. Stierlin, 1966, Αρχείο H. Stierlin).

09

10

11

12

- 09 Η δυτική όψη του Νοτιοανατολικού Πύργου πριν από το σεισμό του 1981 (1973, Αρχείο ΥΠΠΟΑ).
- 10 Η δυτική όψη του Νοτιοανατολικού Πύργου μετά το σεισμό και πριν από την έναρξη του έργου αναστήλωσης (Γ. Ασβεστάς, 2008, Αρχείο ΥΠΠΟΑ).
- 11 Ο Νοτιοανατολικός Πύργος από νότια, πριν από το σεισμό (1973, Αρχείο ΥΠΠΟΑ).
- 12 Ο Νοτιοανατολικός Πύργος από βορειοδυτικά, μετά το σεισμό και πριν από την έναρξη του έργου αναστήλωσης (Γ. Ασβεστάς, 2008, Αρχείο ΥΠΠΟΑ).
- 13 Η είσοδος του Νοτιοανατολικού Πύργου φραγμένη από τους πεσμένους λίθους (Α. Μηλιώτη, 2009, Αρχείο ΥΠΠΟΑ).

13

διασώζει πλήθος αυθεντικών στοιχείων της μορφής και της οικοδομικής των αρχαίων πύργων. Αποτελέσει αντικείμενο θαυμασμού και μελέτης από περιηγητές και ερευνητές ήδη από τις αρχές του 19ου αιώνα²⁵.

Ο πύργος είναι κτισμένος με λίθους από λατυποπαγή ασβεστόλιθο που προέρχεται από την εγγύς περιοχή και διαθέτει διπλή τοιχοποιία. Η εξωτερική παρειά είναι κτισμένη κατά το ισόδομο σύστημα και αποτελείται από μεγάλους λαξευτούς ορθογώνιους λίθους. Η εσωτερική παρειά, η οποία φθάνει έως τον δεύτερο όροφο, είναι κτισμένη με μικρότερους λίθους και ακανόνιστη δόμηση. Οι δύο παρειές συμπλέκονται μέσω διάτονων λίθων, ενώ μεταξύ τους υπάρχει «γόμωση» με χώμα και αργούς λίθους.

Η θύρα του πύργου βρίσκεται στη βόρεια πλευρά. Στον πρώτο και τον δεύτερο όροφο υπάρχουν τοξοθυρίδες, ενώ στον τελευταίο όροφο παράθυρα για καταπέλτες, τρία σε κάθε πλευρά.

Κατά τους βυζαντινούς χρόνους, ο πύργος δέχθηκε μετασκευές και πιθανώς χρησιμοποιήθηκε από μοναχούς της μονής του Αγίου Γεωργίου, που ιδρύθηκε στο χώρο της ακρόπολης. Συγκεκριμένα, το εσωτερικό του πύργου διαιρέθηκε σε δύο ισοδύναμους επιμήκεις χώρους, με την οικοδόμηση εσωτερικού τοίχου στον άξονα Α-Δ. Οι δύο χώροι στεγάστηκαν με θόλους κυλινδρικής μορφής²⁶.

Ο πύργος διέσωζε ολόκληρη τη νότια πλευρά του έως την απόληξη της στέγης μέχρι το 1981, όταν ο ισχυρός σεισμός των Αλκυονίδων έπληξε σοβαρά το

μνημείο προκαλώντας εκτεταμένες καταρρεύσεις.

Φυσικό αντικείμενο του έργου που ξεκίνησε το 2011 και αναφέρθηκε παραπάνω ήταν η αναστήλωση και πλήρης αποκατάσταση του μνημείου στη μορφή που είχε στην αρχαιότητα.

Οι εργασίες που εκτελέστηκαν περιελάμβαναν:

–Ανάσωση και ταύτιση των λιθοπλίνθων που είχαν καταπέσει εντός και εκτός του μνημείου (συνολικά 146 μεγάλες λιθοπλίνθοι).

–Τοποθέτηση ισχυρών ικριωμάτων βαρέος τύπου εξωτερικά και εσωτερικά του πύργου.

–Αποσυναρμολόγηση τμήματος του μνημείου, προκειμένου να αρθούν οι σοβαρές βλάβες και παραμορφώσεις που είχε υποστεί.

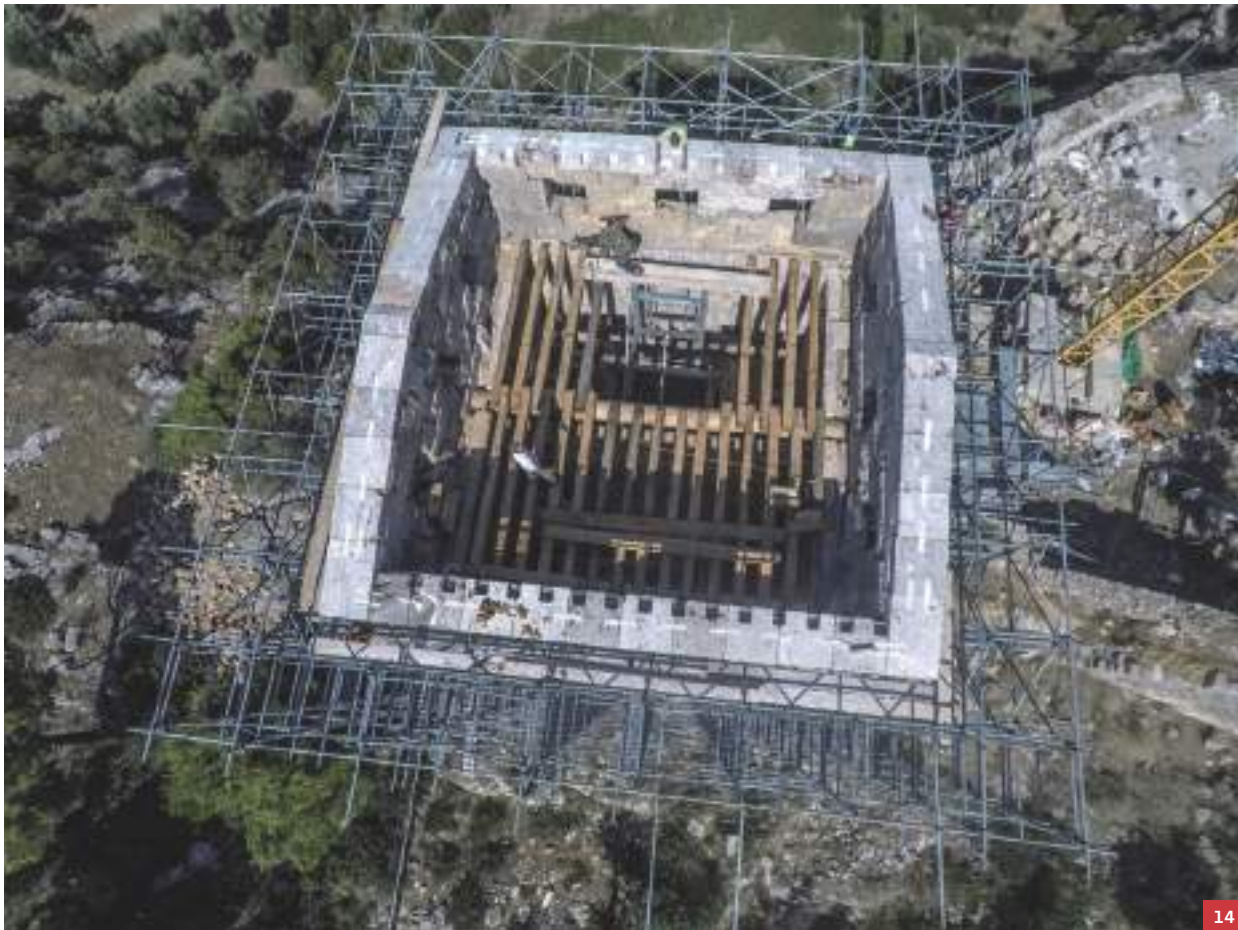
–Δομική αποκατάσταση και συντήρηση των αρχαίων λιθοπλίνθων που ανασύρθηκαν και αποσυναρμολογήθηκαν.

–Ανατάξεις παραμορφωμένων τμημάτων των εσωτερικών παρειών που είχαν απωλέσει τη σύνδεση με τις εξωτερικές παρειές και παρουσίαζαν σημαντική απόκλιση προς το εσωτερικό του πύργου.

–Επανατοποθέτηση του αρχαίου δομικού υλικού.

–Συμπλήρωση των τμημάτων που είχαν απωλεσθεί με νέες λιθοπλίνθους από λατυποπαγή ασβεστόλιθο της περιοχής, όμοιο με το αρχαίο δομικό υλικό.

–Τοποθέτηση εσωτερικών μεταλλικών κλιμάκων, εξωτερικής μεταλλικής κλίμακας που οδηγεί στη θύρα του πύργου και μεταλλικής κλίμακας στον περίδρομο που οδηγεί στον πύργο.

14

- 14 Αεροφωτογραφία του Νοτιοανατολικού Πύργου κατά την τοποθέτηση των δοκών του β' πατώματος (Γ. Ασβεστάς, 2016, Αρχείο ΥΠΠΟΑ).
- 15 Ο Νοτιοανατολικός Πύργος αναστηλωμένος και πλήρως αποκατεστημένος (Γ. Ασβεστάς, 2016, Αρχείο ΥΠΠΟΑ).

–Κατασκευή εσωτερικών ξύλινων πατωμάτων, ξύλινης θύρας και ξύλινων παραθύρων, καθώς και ξύλινης δίριχτης στέγης με επικεράμωση.

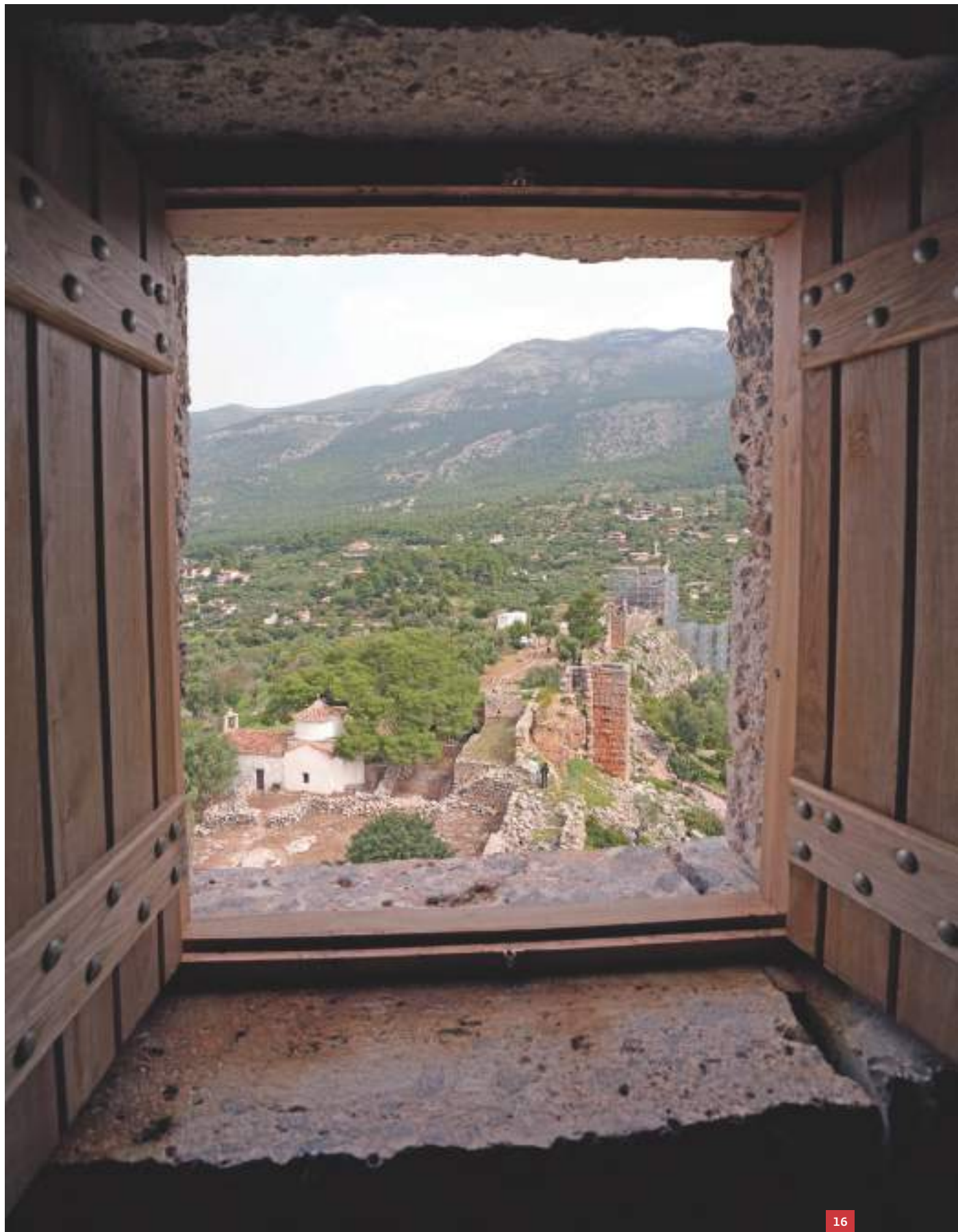
Σήμερα, ανεβαίνοντας την εξωτερική κλίμακα και περνώντας μέσα από τη θύρα του πύργου ο επισκέπτης εισέρχεται στον πρώτο όροφο. Εκεί μπορεί να παρατηρήσει την εσωτερική τοιχοποιία που διαμορφώνεται με μικρότερους λίθους σε ακανόνιστη δόμηση και συμπλέκεται με την εξωτερική μέσω διάτονων λίθων. Στη νότια πλευρά ανοίγεται μία τοξοθυρίδα που, εκτός της πολεμικής της χρήσης, λειτουργούσε ως φυσική πηγή φωτός. Στο χώρο έχει διατηρηθεί τμήμα του βυζαντινού μεσότοιχου, μαζί με υπολείμματα του δαπέδου της ίδιας φάσης τα οποία αποκαλύφθηκαν κατά την ανασκαφική έρευνα.

Κλίμακα από ανοξείδωτο μέταλλο με ξύλινα πατήματα, κατασκευασμένη σύμφωνα με τις σύγχρονες προδιαγραφές για την ασφάλεια κίνησης των επισκεπτών, οδηγεί στον δεύτερο και τον τρίτο όροφο.

Στον δεύτερο όροφο ανοίγονται πέντε τοξοθυρίδες, από δύο ανατολικά και δυτικά και μία προς νότο, σχεδιασμένες για χρήση από τοξότες.

Τα δάπεδα του δεύτερου και του τρίτου ορόφου είναι ξύλινα, ανακατασκευασμένα βάσει των αρχαίων δοκοθηκών —λαξευμάτων στους λίθους— που

17

16 Άποψη της ανατολικής πλευράς του φρουρίου από παράθυρο του τρίτου ορόφου στη βόρεια πλευρά του Νοτιανατολικού Πύργου.

17 Ο ναός του Αγίου Γεωργίου στην ακρόπολη του φρουρίου (Γ. Ασβεστάς, 2009, Αρχείο ΥΠΠΟΑ).

μαρτυρούν τις διαστάσεις των ξύλινων δοκών που είχαν χρησιμοποιηθεί. Ιδιαίτερη εντύπωση προκαλούν οι τρεις κεντρικές δοκοί των δύο δαπέδων και της στέγης που έχουν εξαιρετικά μεγάλες διαστάσεις με μήκος σχεδόν 9 μ. και διατομή 50x50 εκ.

Στον τρίτο όροφο ανοίγονται δώδεκα παράθυρα, τρία σε κάθε πλευρά, για τη χρήση καταπελών που εκτόξευαν βέλη. Ο τύπος καταπέλτη που πιθανώς χρησιμοποιήθηκε στον πύργο αυτό ήταν ο επονομαζόμενος οξυβελής. Με βάση το μέγεθος του δωματίου, υπολογίζεται ότι εδώ θα ήταν δυνατόν να έχουν τοποθετηθεί επτά έως εννέα μικρού μεγέθους οξυβελείς καταπέλτες που θα προσέδιδαν σημαντική αμυντική δύναμη.

Και στους τρεις ορόφους υπάρχει εποπτικό υλικό με πινακίδες που παρέχουν πληροφόρηση για το μνημείο και το έργο αναστήλωσης και αποκατάστασής του. Η πινακίδα του τρίτου ορόφου περιέχει πληροφορίες για τον τύπο του οξυβελούς καταπέλτη και τη συνολική αμυντική δύναμη του πύργου.

Στον τελευταίο αυτό όροφο ο επισκέπτης εντυπωσιάζεται από τη μαγευτική και απρόσκοπτη θέα προς όλες τις κατευθύνσεις και αποκτά αντίληψη της στρατηγικής θέσης και σημασίας του πύργου για την εποπτεία του φρουρίου και της ευρύτερης περιοχής.

2.- Άγιος Γεώργιος και βυζαντινά κελιά

Ο ναός του Αγίου Γεωργίου ανήκει στον τύπο του συνεπτυγμένου σταυροειδούς ναού με ημικυκλικό χαμηλό τρούλο, ημικυκλική αψίδα ιερού και μεταγενέστερο ξυλόστεγο νάρθηκα στα δυτικά με λίθινο δάπεδο από ακανόνιστες πλάκες μεγάλου μεγέθους. Οι εξωτερικές τοιχοποιίες του μνημείου είναι επιχρισμένες, ενώ εσωτερικά ο ναός είναι κατάγραφος με πλούσιο τοιχογραφικό διάκοσμο αξιόλογης τέχνης, τριών τουλάχιστον χρονολογικών περιόδων. Το παλαιότερο στρώμα τοιχογράφησης, το οποίο συνιστά *terminus ante quem* για τη χρονολόγηση της αρχικής φάσης του μνημείου, χρονολογείται στους βυζαντινούς χρόνους, όπως μαρτυρεί τοιχογραφία του Παντοκράτορα που αποκαλύφθηκε στον τρούλο, έπειτα από την πτώση, λόγω σεισμού, τμήματος της τοιχογραφίας του 17ου αιώνα, που υπήρχε στο ίδιο σημείο.

Το δεύτερο στρώμα εκτείνεται στον τρούλο και στον κυρίως ναό και ανήκει στη μεταβυζαντινή φάση του μνημείου, όταν ο ναός αποτέλεσε καθολικό μονής. Επιγραφή στον βόρειο τοίχο, δίπλα από την παράσταση του Αγίου Θεοδώρου, αναφέρει τη χρονολογία 1620, ενώ άλλη επιγραφή στην παράσταση του Αγίου Γεωργίου χρονολογεί το νεότερο στρώμα τοιχογραφιών στο 1833²⁷. Ο νεότερος τοιχογραφικός διάκοσμος κοσμεί το

18

19

20

τέμπλο, το Ιερό Βήμα και το ανατολικό τμήμα του βόρειου και του νότιου τοίχου.

Ο νάρθηκας αποτελεί μεταγενέστερη προσθήκη. Στην ανατολική πλευρά της νότιας θύρας υπάρχει εντοιχισμένη επιγραφή, στην οποία αναγράφεται η χρονολογία 1789, που ίσως παραπέμπει στο έτος ανέγερσης του νάρθηκα.

Για την εξυπηρέτηση των αναγκών της μοναστικής κοινότητας απαιτήθηκαν διαμορφώσεις και οικοδομικές επεμβάσεις σε τμήματα της ακρόπολης. Από τις εγκαταστάσεις της μονής διατηρείται σήμερα συγκρότημα κελιών, σε κάτοψη Γ, με δύο ορόφους. Στο ισόγειο σώζονται επτά θολωτοί χώροι και στον όροφο τρεις. Τα κτίσματα των κελιών προσαρτήθηκαν σε ανακατασκευασμένο τμήμα του τείχους στην ανατολική πλευρά της ακρόπολης,

σε επαφή με τον Πύργο 2 (Π2). Στο εσωτερικό του κελιού που βρίσκεται στη συμβολή των δύο πτερύγων του συγκροτήματος, διατηρούνται κατάλοιπα εγκατάστασης μύλου.

Στην περιοχή όπου διατηρούνται κατάλοιπα της μεταβυζαντινής φάσης εντοπίζεται, επίσης, εκτεταμένη επέμβαση στο τείχος, όπως δείχνει η τοιχοδομία, η οποία είναι κατασκευασμένη από αργούς λίθους, θραύσματα κεραμίδων και κονίαμα και διαφοροποιείται από το τείχος της Ύστερης Κλασικής περιόδου.

3.- Πύργος 2

Ο Πύργος 2 (Π2), ο δεύτερος πύργος της ανατολικής οχύρωσης, βρίσκεται σε απόσταση 56 μ. βορείως του Νοτιοανατολικού Πύργου²⁸ και δίπλα στην πυλίδα

21

22

- 18 Ο μεταγενέστερος ξυλόστεγος νάρθηκας του Ι.Ν. Αγίου Γεωργίου, με το λίθινο δάπεδο από ακανόνιστες πλάκες.
- 19 Ο Προφήτης Ααρών σε εσωρράχιο τόξου του άνω τμήματος του ναού. Παράσταση από το δεύτερο στρώμα του τοιχογραφικού διάκοσμου, 17ος αι.
- 20 Ο Άγιος Γεώργιος έφιππος δρακοντοκτόνος, στο ανατολικό άκρο του βόρειου τοίχου του ναού. Παράσταση από το νεότερο στρώμα τοιχογραφικού διάκοσμου, η οποία έχει καλύψει παλαιότερη (διακρίνεται τμήμα κεφαλής αγίου). Στην κάτω δεξιά γωνία αναγράφεται η χρονολογία 1833.
- 21 Ο Βορειοανατολικός Πύργος από νότια, πριν από το σεισμό του 1981 (1973, Αρχείο ΥΠΠΟΑ).
- 22 Ο Βορειοανατολικός Πύργος από ανατολικά, μετά το σεισμό και πριν από την έναρξη του έργου αναστήλωσης (Γ. Ασβεστάς, 2008, Αρχείο ΥΠΠΟΑ).
- 23 Ο Πύργος 2 και η πυλίδα (1973, Αρχείο ΥΠΠΟΑ).

23

που οδηγεί στην ακρόπολη. Είναι σχεδόν τετράγωνος σε κάτοψη, με μήκος πλευράς 5,30-5,50 μ. Σώζεται σε μέγιστο ύψος 10,50 μ. και αρχικά είχε δύο ορόφους. Στη δυτική και νότια πλευρά του πύργου έχουν προσαρτηθεί τα βυζαντινά κελιά της μονής του Αγίου Γεωργίου. Η είσοδος του πύργου βρίσκεται στη νότια πλευρά του και είναι προσπελάσιμη από το εσωτερικό του κελιού Κ1.4. Η πρόσβαση στον άνω όροφο θα γινόταν μέσω εξωτερικού κλιμακοστασίου.

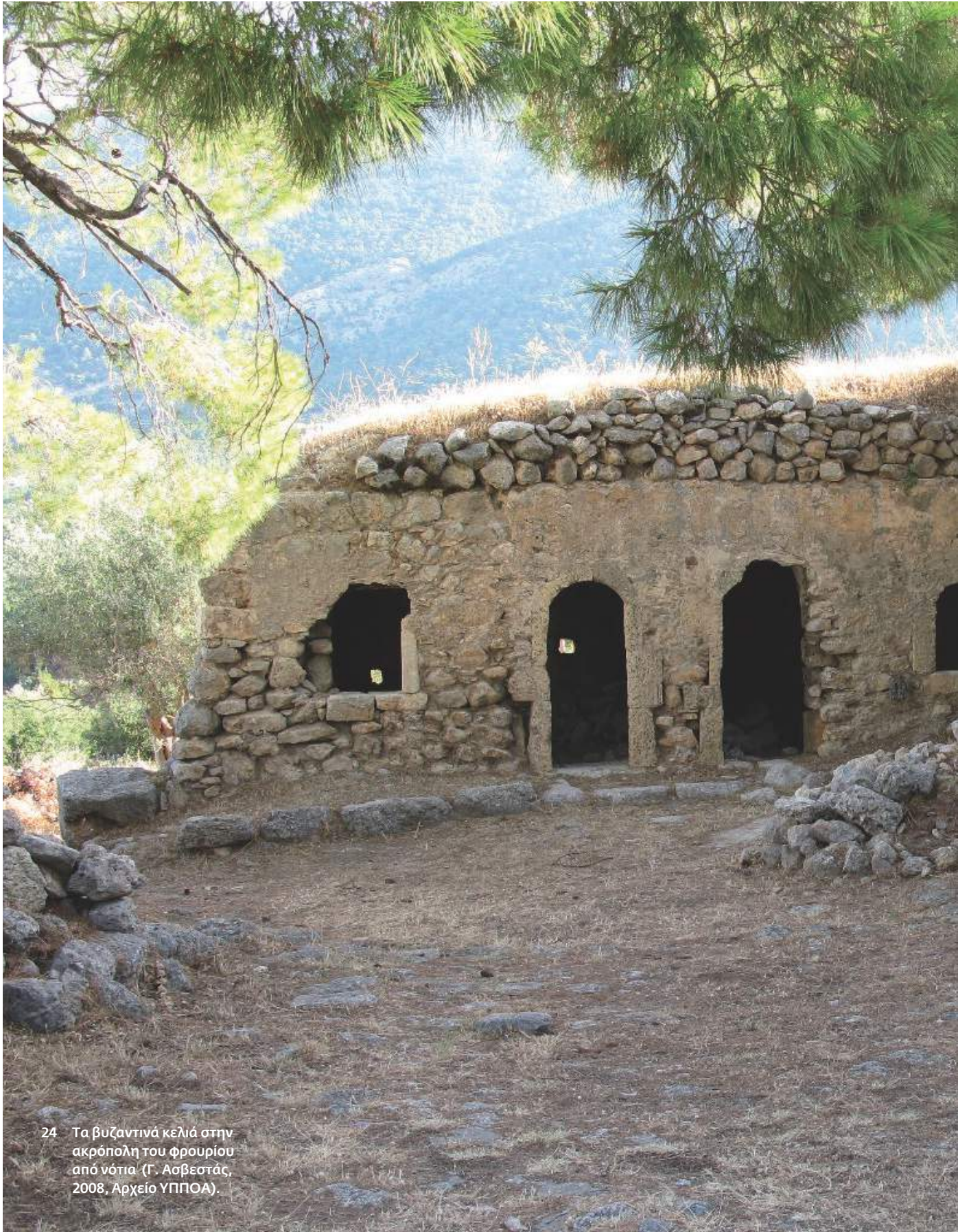
4.- Βορειοανατολικός Πύργος

Ο Πύργος 4 (Π4) βρίσκεται στη βορειοανατολική γωνία της ακρόπολης. Είναι τετράπλευρος, πλευράς περίπου 7,40 μ., με δύο ορόφους. Η πρόσβαση στον πύργο γινόταν από τη νότια πλευρά του. Λίθινη κλίμακα οδηγούσε από το εσωτερικό της

ακρόπολης στον περίδρομο και στη θύρα του πύργου που βρισκόταν στη στάθμη του περιδρόμου. Η πρόσβαση στον άνω όροφο θα γινόταν πιθανώς μέσω εξωτερικής κλίμακας που θα ξεκινούσε από τον περίδρομο.

Μέχρι το 1981 η κατάσταση διατήρησης του πύργου ήταν εξαιρετικά καλή. Εξαιτίας του σεισμού, η νοτιοανατολική γωνία του μνημείου κατέρρευσε στη βραχώδη και απότομη ανατολική πλαγιά, συμπαρασύροντας τμήματα της νότιας και της ανατολικής τοιχοποιίας του. Επίσης, κατέρρευσαν λίθοι των ανώτερων τμημάτων της βόρειας και δυτικής πλευράς. Έκτοτε, ο πύργος παρουσίαζε έντονα στατικά προβλήματα και εικόνα ετοιμορροπίας.

Το 2013 ξεκίνησε το έργο αναστήλωσης του

24 Τα βυζαντινά κελιά στην ακρόπολη του φρουρίου από νότια (Γ. Ασβεστάς, 2008, Αρχείο ΥΠΠΟΑ).

25 Ο ναός της Παναγίας ή Αγίας Άννας. Άποψη του εσωτερικού.

26 Ο ναός της Παναγίας ή Αγίας Άννας στην κάτω πόλη εντός του φρουρίου (Γ. Ασβεστάς, 2012, Αρχείο ΥΠΠΟΑ).

27 Κάτοψη της παλαιοχριστιανικής βασιλικής (Ορλάνδος 1954).

Βορειοανατολικού Πύργου με χρηματοδότηση από το ΕΣΠΑ και εκτέλεση από τη Διεύθυνση Αναστήλωσης Αρχαίων Μνημείων. Στο πλαίσιο του έργου εκτελέστηκε υποέργο από την Εφορεία Αρχαιοτήτων Αθηνών που περιελάμβανε την περιμετρική ενίσχυση του μνημείου με ισχυρά ικριώματα, ανασκαφική διερεύνηση της θεμελίωσης και εργασίες συντήρησης του δομικού υλικού²⁹. Ως στόχος του συνολικού έργου τέθηκε η άρση των στατικών προβλημάτων του μνημείου και η μερική αναστήλωση και αποκατάστασή του. Σήμερα τα στατικά προβλήματα του πύργου έχουν επιλυθεί και το μνημείο έχει αναστηλωθεί σε ύψος που μας επιτρέπει να αντιληφθούμε την αρχική μορφή του. Το σύνολο του έργου αναμένεται να ολοκληρωθεί έως το τέλος του έτους.

5.- Παλαιοχριστιανική βασιλική και Ι.Ν. Παναγίας ή Αγίας Άννας

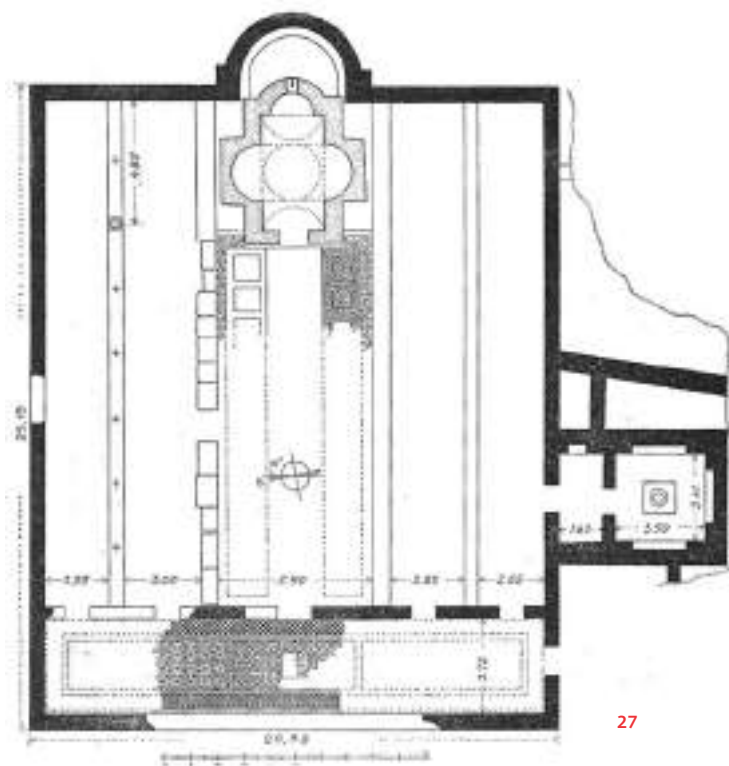
Στην κάτω πόλη βρίσκονται τα ερείπια παλαιοχριστιανικής βασιλικής. Πρόκειται για πεντάκλιτη, ορθογώνιας κάτοψης βασιλική, με προεξέχουσα ημικυκλική αψίδα ιερού και νάρθηκα στη δυτική πλευρά, συνολικών διαστάσεων 25x20 μ. Η βασιλική ανήκει στον λεγόμενο ελληνιστικό τύπο, που δεν απαντά συχνά στην Αττική, και χρονολογείται στον πρώιμο 5ο αιώνα³⁰.

Οι εξωτερικές τοιχοποιίες είναι κατασκευασμένες από αργούς λίθους, σχετικά μικρού μεγέθους και ακανόνιστου σχήματος, μεταξύ των οποίων παρεμβάλλεται, ανά περίπου ένα μέτρο, μία μονή στρώση οριζόντιων οπτοπλίνθων. Περισσότερο επιμελημένης κατασκευής είναι ο τοίχος που διαχωρίζει το νάρθηκα από τον κυρίως ναό, στον οποίο ενσωματώνονται, σε όρθια θέση, μεγάλοι ορθογώνιοι δόμοι, προφανώς προερχόμενοι από τα τείχη του αρχαίου φρουρίου. Οι δόμοι λειτουργούν ως παραστάδες των θυρών επικοινωνίας με τον κυρίως ναό, με τα ενδιάμεσα τμήματα του τοίχου να πληρώνονται με αργολιθοδομή και άφθονο κονίαμα ως συνδετικό υλικό. Η ημικυκλική αψίδα του ιερού παρουσιάζει σχετικά μικρό πάχος και εσωτερικά περιτρέχεται στη βάση της από κτιστό πεζούλι, πλάτους 0,34 μ. και ύψους 0,55 μ. (εν είδει συνθρόνου).

Ο νάρθηκας επικοινωνούσε με τα πέντε κλίτη του κυρίως ναού μέσω ισάριθμων θυρών, εκ των οποίων η κεντρική ήταν ελαφρώς μεγαλύτερη ως προς το άνοιγμα από τις άλλες. Τέσσερις κιονοστοιχίες που έβαιναν σε στυλοβάτες χωρίζουν τον κυρίως ναό στα πέντε κλίτη. Οι δύο κεντρικοί στυλοβάτες απέχουν μεταξύ τους 5,90 μ., ενώ οι δύο πλευρικοί είναι στενότεροι και βρίσκονται σε απόσταση 2,85–3 μ. από τους κεντρικούς στυλοβάτες και 2,55 μ. από τους πλάγιους εξωτερικούς τοίχους του ναού. Από τους κίονες διατηρείται κατά χώραν μόνο μία ιωνική βάση, σε απόσταση 4,80 μ. από τον ανατολικό τοίχο. Το γεγονός αυτό, σε συνδυασμό με το συνολικό μήκος της

26

27

βασιλικής, επιτρέπει τη διατύπωση της υπόθεσης ότι σε κάθε έναν από τους πλάγιους στυλοβάτες —πιθανόν και επί των κεντρικών— θα εδράζονταν επτά κίονες.

Ο κυρίως ναός διέθετε πιθανόν μία πλευρική θύρα στο μέσον περίπου της βόρειας πλευράς, όπου παρατηρείται κενό στον βόρειο τοίχο, καθώς και μία ακόμη θύρα στο δυτικό τμήμα της νότιας πλευράς, μέσω της οποίας επικοινωνούσε με το βαπτιστήριο.

Πρόκειται για κτίσμα ορθογώνιας κάτοψης, αποτελούμενο από εγκάρσιο στενό ορθογώνιο προθάλαμο ή φωτιστήριο, πλάτους 1,65 μ., στο βόρειο τμήμα, και τετράγωνο κυρίως χώρο βαπτίσματος, διαστάσεων 3,50x3,40 μ., στα νότια, στους τρεις τοίχους του οποίου διαμορφώνονται τυφλά αφιδώματα. Στο κέντρο υπήρχε κτιστή κολυμβήθρα, τετράγωνη εξωτερικά (1,25x1,25 μ.) και οκτάγωνη εσωτερικά, διαμέτρου 0,70 μ., η οποία βαθύτερα γίνεται εξάγωνη, με διάμετρο 0,38 μ. Τα τοιχώματα της κολυμβήθρας ήταν επενδυμένα με μαρμαρίνες πλάκες. Οπή παροχέτευσης του ύδατος ανοίγεται στον επίσης μαρμαρίνο πυθμένα.

Ανατολικά του βαπτιστηρίου εφάπτεται διμερής τραπεζιόσημος χώρος, με εσωτερική επένδυση από υδραυλικό κονίαμα, πιθανόν δεξαμενή σχετιζόμενη με τη λειτουργία του βαπτιστηρίου.

Κατά τη διάρκεια των ανασκαφών που

28

28 Αεροφωτογραφία τμήματος του βόρειου μακρού τείχους με τον τελευταίο πύργο (Γ. Ασβεστάς, 2015, Αρχείο ΥΠΠΟΑ).

29 Πύλη εισόδου στην κάτω πόλη (Γ. Ασβεστάς, 2008, Αρχείο ΥΠΠΟΑ).

30 Η ανατολική πλευρά του φρουρίου πριν από την έναρξη των έργων αναστήλωσης (Γ. Ασβεστάς, 2010, Αρχείο ΥΠΠΟΑ).

πραγματοποιήθηκαν το 1954 από τον καθηγητή Αν. Ορλάνδο³¹ αποκαλύφθηκαν τμήματα του επιδαπέδιου ψηφιδωτού διάκοσμου του μνημείου, ο οποίος κάλυπτε το κεντρικό κλίτος και το νάρθηκα της βασιλικής, καθώς και τον προθάλαμο του βαπτιστηρίου, και ανάγεται στα τέλη του 5ου–αρχές 6ου αιώνα.

Ο ψηφιδωτός διάκοσμος της βασιλικής αποτελείται ως επί το πλείστον από γεωμετρικά μοτίβα (τετράγωνα διάχωρα με ρόδακα, εγγεγραμμένο σε κύκλο, οκτάγωνο με εγγεγραμμένο τετράγωνο και συνεχόμενα τετράγωνα, διαχωριζόμενα σε τρίγωνα, παραλληλόγραμμα διάχωρα με σταυρούς σχηματιζόμενους από ρόμβους, κατά κορυφήν τετράγωνα και ακτινωτές πέλτες κ.ά.) και σχηματοποιημένα φυτικά θέματα (αλυσσοειδής πλοχμός, ελισσόμενος βλαστός με κισσόφυλλα), ενώ στο νάρθηκα σώζεται και τμήμα ψευδοεμβλήματος, με παράσταση πτηνών που ραμφίζουν άνθη. Στο δάπεδο του προθαλάμου του βαπτιστηρίου εντοπίζεται ψηφιδωτή παράσταση με φολιδωτό μοτίβο και σπάραγμα ψηφιδωτού με αλυσσοειδή πλοχμό και σπειρομαϊάνδρο³².

Η βασιλική πιθανότατα καταστράφηκε τον 7ο αιώνα. Επάνω στα ερείπια του ανατολικού τμήματος του κυρίως ναού, μπροστά από την αψίδα του ιερού, κτίστηκε μικρό τρίκογχο ναύδριο με κυλινδρικό τρούλο, αφιερωμένο στην Παναγία ή στην Αγία Άννα. Το ναύδριο χρονολογείται στον 11ο–12ο αιώνα. Είναι κατασκευασμένο, ως επί το πλείστον, από αρχαίο αρχιτεκτονικό υλικό σε δεύτερη χρήση, συμπεριλαμβανομένων αρχαίων επιγραφών. Συγκεκριμένα, το υπέρθυρο της εξωτερικής θύρας

- 31 Άποψη του εσωτερικού του γ' ορόφου του Νοτιοανατολικού Πύργου.
- 32 Θολωτή αίθουσα με κατάλοιπα εγκατάστασης μύλου, στα βυζαντινά κελιά της ακρόπολης του φρουρίου των Αιγοςθένων.

31

του ναυδρίου διαμορφώνεται από ενεπίγραφη στήλη του 3ου αιώνα π.Χ., κατάγραφο με τιμητικά ψηφίσματα και καταλόγους εφηβών³³. Στον δυτικό τοίχο έχει ενσωματωθεί επιτύμβια στήλη που φέρει την επιγραφή «Μελαμποδώρα Αχέλωνος»³⁴, ενώ στη βορειοανατολική γωνία του ναού είναι εντοιχισμένο βάθρο χάλκινου ανδριάντα που φέρει επιγραφή με το όνομα του Φλάβιου Κλαύδιου Κωνσταντίνου³⁵. Στο εσωτερικό του ναού σώζονται και ελάχιστα σπαράγματα τοιχογραφικού διάκοσμου.

Ο ναός πιθανόν λειτούργησε ως καθολικό μονής, όπως συνάγεται από κτηριακά κατάλοιπα που εντοπίζονται στον περιβάλλοντα χώρο του, ενώ σε μεταγενέστερη εποχή ο χώρος χρησιμοποιήθηκε και ως νεκροταφείο, γεγονός στο οποίο οφείλεται σε μεγάλο βαθμό και η καταστροφή του ψηφιδωτού επιδαπέδιου διάκοσμου της παλαιοχριστιανικής βασιλικής.

Σήμερα, τα κατάλοιπα του ψηφιδωτού διάκοσμου της βασιλικής και του βαπτιστηρίου δεν είναι ορατά, καθώς έχουν καλυφθεί προκειμένου να προστατευτούν από τις καιρικές συνθήκες.

6.- Πύργος 6 του βόρειου μακρού τείχους και παρακείμενη πύλη

Ο Πύργος 6 του βόρειου μακρού τείχους (Β.Π6) βρίσκεται σχεδόν στα μισά της απόστασης από τη βορειοδυτική γωνία της ακρόπολης έως την ακτή. Είναι σχεδόν τετράγωνος εξωτερικά, με μήκος πλευράς περίπου 6 μ. και εκτιμώμενο συνολικό αρχικό ύψος περίπου 9 μ. από τη στάθμη του εδάφους.

Ο πύργος προστατεύει μία πύλη που οδηγεί στην κάτω πόλη και δείχνει να έχει κατασκευαστεί ειδικά για την άμυνά της. Συγκεκριμένα, εξέρχεται από τη θύρα της πύλης με τέτοιο τρόπο, ώστε να την προστατεύει

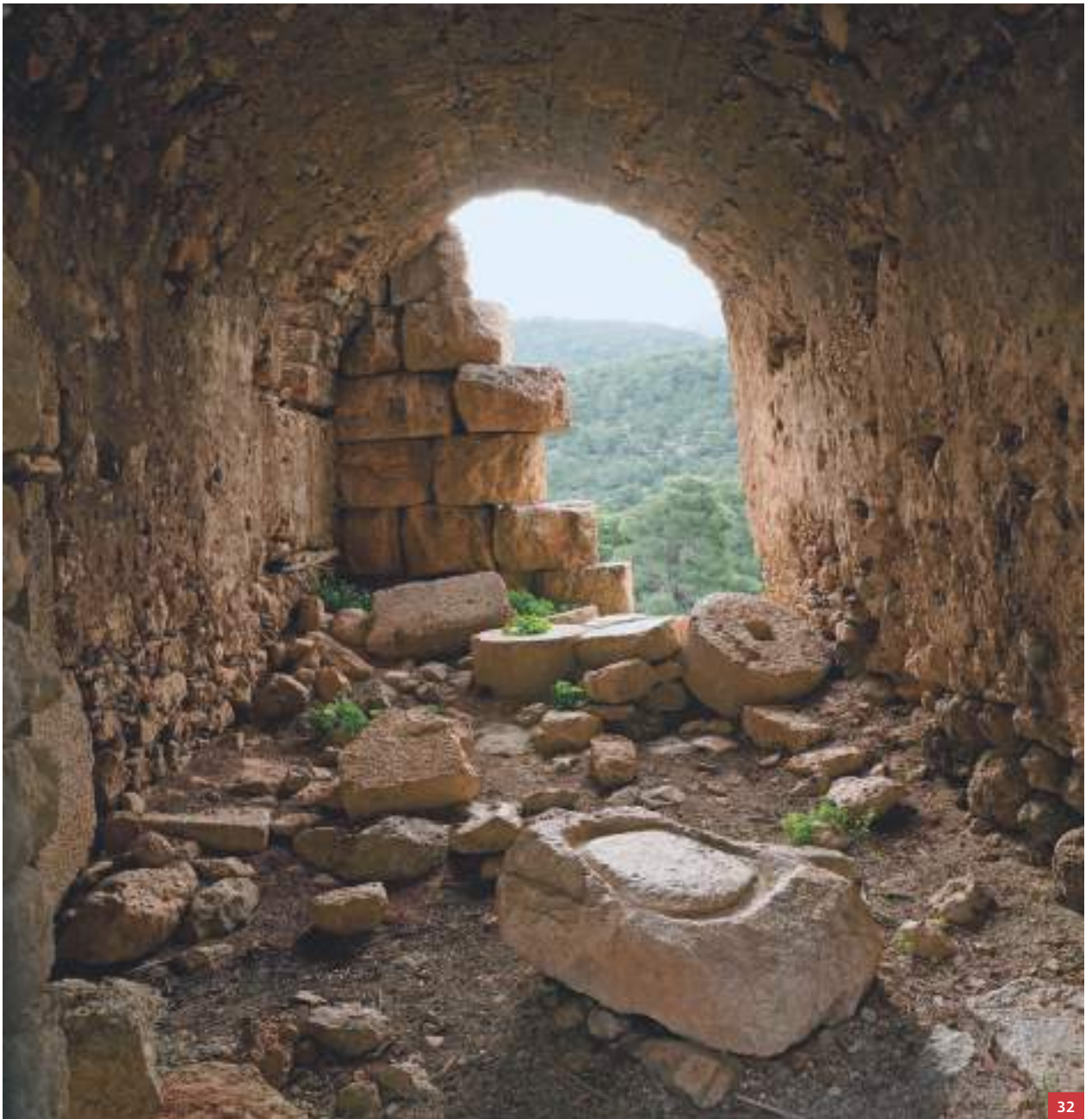
αποτελεσματικά από οποιοδήποτε πλήγμα. Η πύλη, από την οποία σώζονται οι παρασάδες, έχει άνοιγμα 2,45 μ. και, όπως μαρτυρούν εγκοπές, πιθανότατα έκλεινε εσωτερικά με διπλή «μπάρα»³⁶.

7.- Τελευταίος πύργος του βόρειου μακρού τείχους

Στο δυτικότερο άκρο του βόρειου μακρού τείχους βρίσκεται ο τελευταίος πύργος της οχύρωσης (Β.Π9), βυθισμένος εν μέρει στη θάλασσα. Η ακτογραμμή κατά την αρχαιότητα θα βρισκόταν αρκετά μέτρα δυτικότερα. Ο πύργος θα ήταν κτισμένος στην ξηρά, αλλά πολύ κοντά στην ακτή, χρησιμεύοντας πιθανότατα ως φυλάκιο και παρατηρητήριο του λιμανιού. Ήταν πιθανότατα ορθογώνιος και προεξείχε από το βόρειο τείχος προς ανατολικά κατά περίπου 5,35–5,40 μ. Η βόρεια πλευρά που σώζεται καλύτερα έχει μέγιστο ορατό μήκος 5,85 μ. Η δυτική και η νότια πλευρά δεν σώζονται.

Δεν είναι βέβαιο εάν ο πύργος αποτελούσε το τελευταίο στοιχείο του βόρειου μακρού σκέλους ή εάν ήταν γωνιακός και συνδεδεμένος με ένα παραθαλάσσιο τείχος που θα έκλεινε δυτικά το λιμάνι. Το 1819, ο Η. Inwood σχεδιάζει την κάτοψη της οχύρωσης του φρουρίου κλειστή από όλες τις πλευρές, με ένα παραθαλάσσιο τείχος, στη συνέχεια της δυτικής πλευράς του πύργου³⁷. Ο Ε. Ziller εκτελεί το 1876 τοπογραφικό σχέδιο του φρουρίου, με σχεδιασμένο μικρό τμήμα παραθαλάσσιου τείχους που συνάπτεται με τη νότια πλευρά του πύργου³⁸. Τίθεται το ερώτημα εάν την εποχή εκείνη υπήρχαν ορατά ίχνη παραθαλάσσιου τείχους, τα οποία σε μεταγενέστερα σχέδια δεν αποτυπώνονται.

Η περιήγηση στον αρχαιολογικό χώρο κλείνει στην υπέροχη ακτή του όρμου των Αιγοςθένων, με εικόνες που μαγεύουν και μένουν στη μνήμη.

32

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

- ¹ Benson 1895, σ. 314–324, πίν. IX–X.
- ² Hammond 1954, σ. 103–120· Μπαζιωτοπούλου-Βαλαβάνη 2008, σ. 30–32.
- ³ Τη διεύθυνση του έργου κατά το πρώτο έτος του είχε η Έφη Μπαζιωτοπούλου-Βαλαβάνη, Αναπληρώτρια Διευθύντρια της Γ' Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, και κατά τη διάρκεια των επόμενων ετών έως την ολοκλήρωσή του η δρ Ελένη Μπάνου, Διευθύντρια αρχικά της Γ' Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων και στη συνέχεια της Εφορείας Αρχαιοτήτων Αθηνών. Για το έργο αναστήλωσης και αποκατάστασης, βλ. Τσάλκου / Βαλιτά 2015.
- ⁴ Η αρχιτεκτονική και στατική μελέτη αναστήλωσης και αποκατάστασης του συγκροτήματος των βυζαντινών κελιών και του αρχαίου Πύργου 2 εκπονήθηκε από την αρχιτέκτονα Μαρία-Ραλλού Τελλάκη σε συνεργασία με τον πολιτικό μηχανικό Γεράσιμο Θωμά το 2016, κατόπιν αναθέσεως από την Εφορεία Αρχαιοτήτων Δυτικής Αττικής, Πειραιώς και Νήσων.
- ⁵ Σκύλαξ Καρυανδεύς, *Περίπλους* 39: «Μεγαρείς. Μετά δὲ Βοιωτῶν Μεγαρεῖς εἰσὶν ἔθνος, καὶ πόλεις αἰδεῖ· Αἰγόσθυνα, Πηγαί, τεῖχος Γεράνεια, Ἄρις». Επίσης, Ξενοφών, *Ελληνικά* V.4.16–18: «τῆς Μεγαρικῆς ἐν Αἰγοςθένοισι» καὶ VI.4.26: «Αἰγόσθυνα τῆς Μεγαρικῆς».
- ⁶ Ober 1983, σ. 391· 1985, σ. 169.
- ⁷ Lawrence 1979, σ. 389.
- ⁸ IG VII 1: «... ἐπειδὴ τοὶ Αἰγοςθενῖται[1] ἀνάγγελον Ζωῖλογ Κελαῖνου Βοιωτίων, ἰτὸν ἐπὶ τοῖς στρατιώταις τοῖς ἐν Αἰγοςθένοισι τεταγμένον ὑπὸ τοῦ βασιλέως Δαματρίου, αὐτὸν τε εὐτάκτον εἶμεν καὶ τοὺς στρατιώτας παρέχειν εὐτάκτους, καὶ τάλλα ἐπιμελεῖσθαι καλῶς καὶ εὐ-νῶως...».
- ⁹ IG VII 223.
- ¹⁰ IG VII 209–218, 220–222.
- ¹¹ Robert 1939, σ. 122· Σακελλαρίου / Φαράκλας 1972, σ. 34–35.
- ¹² Benson 1895, σ. 323.
- ¹³ «Τὸν μέγιστον καὶ θεϊότατον αὐτοκράτορα Φλάβ(ιον) Κλαύδιον [Κωνστ]αντ[ε]ῖνον τὸν Κύριον ἢ πόλις Αἰγοςθενεῖπῶν», Ορλάνδος 1954, σ. 142.

- 14 Μηλιώτη-Δράκου 2013, σ. 131.
 15 Ορλάνδος 1954, σ. 129–142.
 16 Μπαζιωτοπούλου-Βαλαβάνη 1990, σ. 66.
 17 Ορλάνδος 1954, σ. 140.
 18 Ξενοφών, *Ελληνικά* V.4.16–18.
 19 Ξενοφών, *Ελληνικά* VI.4.26.
 20 Στον Ησίοδο αποδίδεται το χαμένο έργο *Μελαμποδία* που περιείχε ιστορίες ξακουστών μάντειων και κυρίως του Μελάμποδα, από τον οποίο πήρε και το όνομά του.
 21 Πausanias, *Ελλάδος Περιήγησις* I.44.5: «ἐν Αἰγοςθένῳ δὲ Μελάμποδος τοῦ Ἄμυθάνου ἐστὶν ἱερὸν καὶ ἀνὴρ οὐ μέγας ἐπειρασμένος ἐν στήλῃ· καὶ θύουσι τῷ Μελάμποδι καὶ ἀνά πᾶν ἔτος ἐορτὴν ἄγουσι. μαντεύσθαι δὲ οὔτε δι' ὄνειράτων αὐτὸν οὔτε ἄλλως λέγουσι». Επίσης, Παπαχατζής 1998, σ. 511–514, 577.
 22 Κακριδής 1986, σ. 230.
 23 Imhoof-Blumer / Gardner 1887, σ. 9 και πίν. ΑΙ (το τελευταίο νόμισμα στον πίνακα).
 24 IG VII 207, 208, 219, 223, 224· Διακουμάκου 1999, σ. 173–175.
 25 Inwood 1827, σ. 46–48, πίν. 38· Salvator 1876, σ. 126· Ziller 1879, σ. 285–288, πίν. 44–45· Benson 1895, σ. 314–324, πίν. ΙΧ–Χ· Lawrence 1979, Πρόλογος.
 26 Ο Μ. Κορρές αποτύπωσε το 1979 σε σκαρίφημα τη μορφή των θόλων παραδίδοντας μοναδικό και πολύτιμο τεκμήριο για την ιστορική αυτή φάση του μνημείου, καθώς ο σεισμός του 1981 προκάλεσε την πλήρη κατάρρευσή τους.
 27 Λαζαρίδης 1961–1962, σ. 52.
 28 Μηλιώτη-Δράκου 2013, σ. 223–229.
 29 Βλ. Σβανά / Βαλτά 2015.
 30 Ορλάνδος 1954, 129–142· Ορλάνδος 1955, σ. 16–18· Delatte 1947, σ. 107.
 31 Ορλάνδος 1954, σ. 129–142.
 32 Sodini, 1970, 702–703· Ατζακά 1987, σ. 139–140, αρ. 78.
 33 IG VII 207–218.
 34 IG VII 232.
 35 Ορλάνδος 1954, σ. 142.
 36 Μπαζιωτοπούλου-Βαλαβάνη 1990, σ. 66–67.
 37 Inwood 1827, πίν. 38.
 38 Ziller 1879, πίν. 45.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Ξενοφών, *Ελληνικά* V.4.16–18 και VI.4.26.
 Πausanias, *Ελλάδος Περιήγησις* I.44.4–5.
 Σκύλαξ Καρυανδεύς, *Περίπλους* 39.
 Ατζακά 1987: Ατζακά Π., *Σύνταγμα παλαιοχριστιανικών ψηφιδωτών δαπέδων της Ελλάδος II*, έκδ. Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών, Θεσσαλονίκη 1987.
 Benson 1895: Benson E.F., «Aegosthena», *JHS* 15 (1895), σ. 314–324, πίν. ΙΧ–Χ.
 Βυζάντιος (Stephanus Byzantinus) 1849: *Stephani Byzantii Ethniconum quae supersunt*, έκδ. A. Meineke, Berlin 1849 (επανέκδοση: Graz 1958).
 Γκίκας 1981: Γκίκας Γ., «ΑΙΓΟΣΘΕΝΑ, ένα αρχαίο φρούριο στο Πόρτο-Γερμενό», στο *Κάστρα – Ταξίδια στην Ελλάδα του θρύλου και της πραγματικότητας*, Βιβλίο II, έκδ. ΑΣΤΗΡ, Αθήνα 1981, σ. 153–161.
 Διακουμάκου 1999: Διακουμάκου Μ.Σ., «Προξενικό ψήφισμα της πόλεως των Αιγοςθενιτών», *ΗΟΡΟΣ* 13 (1999), σ. 173–175, πίν. 42.
 De Boor 1891: De Boor C., «Nachträge zu den Notitiae Episcopatum», *Zeitschrift für Kirchengeschichte* 12 (1891), σ. 303–322, 519–534.
 Delatte 1947: Delatte A., *Les Portulans grecs* (Bibliothèque de Faculté de Philosophie et Lettres de l' Université de Liège, 107), Liège – Paris 1947.
 Hammond 1954: Hammond N.G.L., «The main road from Boeotia to the Peloponnese through the Northern Megarid», *BSA* 49 (1954), σ. 103–122.
 Honigmann 1939: Honigmann E., *Le Synekdèmos d'Hiérokklès et l'opuscule géographique de Georges de Chypre*, Bruxelles 1939.
 IG VII: *Inscriptiones Graecae*, τόμ. VII: *Inscriptiones Megaridis et Boeotiae*, *Berolini apud Georgium Reimerum*, MDCCCXCII (1892).
 Imhoof-Blumer / Gardner 1887: Imhoof-Blumer F. / Gardner P., *A Numismatic Commentary on Pausanias*, London and Bungay 1887.
 Inwood 1827: Inwood H.W., *The Erechtheion at Athens. Fragments of Athenian Architecture and a few Remains in Attica Megara and Epirus, Illustrated with outline plates and a descriptive historical view combining also under the divisions Cadmeia Homeros and Herodotos the origin of Temples and of Grecian Art of the periods preceding*, London, James Carpenter and Son, Josiah Taylor, Priestley and Weale, M.DCCC.XXVII [=1827].
 Κακριδής 1986: Κακριδής Ι.Θ. (γενική εποπτεία), *Ελληνική Μυθολογία*, τόμ. 3, Εκδοτική Αθηνών 1986.
 Koder 1971: Koder J., «Hellas», *RbK II* (Stuttgart 1971), σ. 1099–1189.
 Koder / Hild 1976: Koder J. / Hild F., *Tabula Imperii Byzantini I Hellas und Thessalia*, Wien 1976 (επανέκδοση: Wien 2004).
 Λαζαρίδης 1961–1962: Λαζαρίδης Π., *AD 17* (1961–2): Χρονικά Β, σ. 52.
 Lawrence 1979: Lawrence A.W., *Greek Aims in Fortification*, Clarendon Press, Oxford 1979.
 Μηλιώτη-Δράκου 2013: Μηλιώτη-Δράκου Α., «Το Αρχαίο Φρούριο των Αιγοςθένων. Ζητήματα τυπολογίας, μορφολογίας και οικοδομικής της οχύρωσης του 4ου αι. π.Χ.», αδημ. διδ. διατρ., Αθήνα 2013.
 Μπαζιωτοπούλου-Βαλαβάνη 1990: Μπαζιωτοπούλου-Βαλαβάνη Ε., «Αιγόςθενα», *AD* 45 (1990), Χρονικά Β1, σ. 66–68.
 Μπαζιωτοπούλου-Βαλαβάνη 2008: Μπαζιωτοπούλου-Βαλαβάνη Ε., *Μεγαρίς*, Αθήνα 2008.
 Ober 1983: Ober J., «Two ancient watchtowers above Aigosthena in the Northern Megarid», *AJA* 87 (1983), σ. 387–392.
 Ober 1985: Ober J., *Fortress Attica. Defense of the Athenian land frontier*, 404–322 B.C. (Mnemosyne, bibliotheca classica Batava, Supplementum, 84), E.J. Brill, Leiden 1985.
 Ορλάνδος 1954: Ορλάνδος Α.Κ., «Ανασκαφή της βασιλικής των Αιγοςθένων», *ΠΑΕ* 1954, τόμ. 109, σ. 129–142.
 Ορλάνδος 1955: Ορλάνδος Α.Κ., *Το Έργον της Αρχαιολογικής Εταιρείας κατά το 1954*, Αθήνα 1955.
 Παπαχατζής 1998: Παπαχατζής Ν.Δ., *Πausanias Ελλάδος Περιήγησις*: Αττική, Αθήνα 1998 (α' έκδ.: 1974).
 Robert 1939: Robert L., «Hellenica: Inscriptions de Pagai en Mégaride relatives à un arbitrage», *RevPhil* 13 (1939), σ. 97–128.
 Σακελλαρίου / Φαράκλας 1972: Σακελλαρίου Μ. / Φαράκλας Ν., *Μεγαρίς, Αιγόςθενα, Ερένεια*, Αθήνα 1972.
 Salvator 1876: Salvator E.L., *Eine Spazierfahrt im Golfe von Korinth*, Heinr. Mercy, Prag 1876.
 Σβανά / Βαλτά 2015: Σβανά Ε. / Βαλτά Π., *Αρχαίο Φρούριο Αιγοςθένων. Βορειοανατολικός Πύργος (Π4). Σωστικές Εργασίες Στερέωσης και Αποκατάστασης*, Αθήνα 2015 (Βιβλιοθήκη ΕΦΑΔΑ).
 Sodini 1970: Sodini J.-P., «Mosaïques paléochrétiennes de Grèce», *BCH* 94 (1970), σ. 699–753.
 Τσάλκου / Βαλτά 2015: Τσάλκου Ε. / Βαλτά Π., *Αρχαίο Φρούριο Αιγοςθένων. Νοτιοανατολικός Πύργος (Π1). Το Έργο Αναστήλωσης και Αποκατάστασης*, Αθήνα 2015 (Βιβλιοθήκη ΕΦΑΔΑ).
 Ziller 1879: Ziller E., «Eleutherae und Aigosthena», *Zeitschrift für Bauwesen* 29 (1879), σ. 285–288 και πίν. 44–45.